

فصلنامه علمی - پژوهشی علوم اجتماعی، دوره ۱۱، ویژه‌نامه پیشگیری از جرم و حقوق، زمستان ۱۳۹۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۲۴

صص ۶۰۷ - ۶۱۷

چالش‌ها و مشکلات پیشگیری خصوصی از جرم در ایران

محمد محمدیان^۱، دکتر قباد کاظمی^۲

۱- دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه ایران.
۲- استادیار گروه حقوق واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه ایران.

چکیده

پیشگیری غیرکیفری و خصوصی شده از جرم سیاستی کارآمد در عرصه مقابله با حجم وسیعی از جرایم می‌باشد که امروزه در رویکرد نظام‌های حقوق ملی و اسناد بین‌المللی متنوعی هم مورد تنفیذ و تأکید قرار گرفته است. وجه برتری این روش استفاده از حضور نهادهای مردمی و بودجه‌های خصوصی برای مقابله با جرم است که می‌تواند به توانمندسازی نظام عدالت کیفری حاکم بر جامعه مدد رساند. در حقوق ایران خصوصی‌سازی پیشگیری از جرم هنوز به نحو عینی صورت نگرفته و در سطح سیاستگذاری مقدماتی باقی مانده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که اجرای هدفمند و موثر برنامه‌های متأثر از سیاست پیشگیری خصوصی از جرم در جامعه فعلی ایران با موانع، مشکلات و چالش‌های نظری و عملی انبوهی مواجه است که بدون رفع آن‌ها نمی‌توان مدعی امکان اجرای آن‌ها در سطحی مطلوب در اجتماع بود. خلأ مقررات قانونی نظام‌مند، تلقی امنیت مدارانه از منطق پیشگیری، نامشخص بودن سطح همکاری اجزای مختلف سیاست جنایی رسمی و مردم و فقدان منابع آماری و اطلاعاتی لازم برخی از مهمترین کاستی‌ها و چالش‌های فراروی خصوصی‌سازی پیشگیری از جرم در ایران می‌باشند.

واژگان کلیدی: پیشگیری خصوصی، چالش‌ها و مشکلات، سیاست جنایی ایران

گفتار اول / مقدمه و کلیات تحقیق

۱-۱. مقدمه

گفتنی است، در رانت همه افراد جامعه به یک اندازه شانس برخورداري و بهره مندی از مزایا را ندارند. از این لحاظ رانت مانع بهره مندی افراد از آن موقعیت ها می شود و در نتیجه افراد محروم، از منافع احتمالی محروم شده اند. از سوی دیگر در رانت دولتی بر حیثیت و اعتبار دولت نزد عموم مردم تأثیر منفی گذاشته و مضرات معنوی را برای حاکمیت در پی خواهد داشت.

۱-۲. بیان مسأله و ضرورت انجام تحقیق

یکی از عوامل رکود اقتصادی وجود این رانت هاست که انگیزه کارآفرینی، تولید واقعی و ارج گذاشتن به خلاقیت در جامعه را از بین می برد و حتی افراد با استعداد نیز برای این که از این قافله عقب نمانند، استعدادهایشان را به جای کمک به تولید در جهت رانت قرار می دهند. در نتیجه با گذشت زمان، رانت به نوعی فر هنگ تبدیل می شود.

با بررسی ها و مطالعات انجام یافته در خصوص موضوع، این واقعیت مکشوف گردید که در عرصه حقوق کیفری به اقتضای بحث و ضرورت طرح آن، تاکنون آثار مدونی نگاشته نشده است. لذا ما را بر آن داشت که نسبت به انتخاب و اختیار موضوع اقدام نماییم.

۱-۳. اهداف کلی تحقیق

انجام تحقیق با هدف چالش زدایی نظری و قانونی و ارائه راهکارها و رهیافت های مؤثر حقوقی و تبیین و تحلیل صحیح مفهوم رانت خواری و عمق بخشی به ادبیات حقوقی کشور در زمینه مورد بحث بوده است.

۱-۴. روش تحقیق

روش انجام تحقیق با توجه به ماهیت موضوع، اهداف، شیوه گردآوری اطلاعات و اساساً ساختار و سازمان تحقیق، توصیفی- تحلیلی است. و روش گردآوری اطلاعات، اصولاً کتابخانه ای و اسنادی می باشد.

۱-۵. مفهوم و ماهیت رانت خواری

۱-۵-۱. مفهوم لغوی رانت

ریشه لغت رانت خواری، واژه Rent است که بدون تغییر لفظی از ادبیات فرانسه وارد انگلستان و از آن جا به فرهنگ کشورمان راه یافته است. در انگلستان این لغت مترادف اجاره بها است؛ بدین معنی که صاحبان املاک مسکونی، تجاری یا کشاورزی به دلیل حق حاکمیت، آن واحد اقتصادی را اجاره می دهند و به ازاء آن مبلغی دریافت می کنند. هم چنین به حق سهم اربابان فئودال از کشاورزان، رانت اطلاق می شده است.

در فرهنگ فارسی معین، رانت چنین تعریف شده « در آمدی که از فرصت ها و موقعیت های برتر به دست آمده باشد، ثروت حاصل از کار غیر تولیدی و باد آورده ».

۱-۵-۲. مفهوم اقتصادی رانت

مفهوم رانت به اقتصاددانان کلاسیک، به ویژه آدام اسمیت و دیوید ریکاردو، بر می گردد. از نظر اسمیت رانت نوعی در آمد است که بدون نیاز به صرف تلاش یا فعالیت مواد و ارزش افزار نصیب فرد یا گروه خاصی می شود. ۱. ریکاردو نیز رانت را مازادی می داند که بیش از مقداری می باشد. که جهت به کارگیری یک عامل تولید لازم می باشد. ۲. آن چه از نظر ایشان رانت توصیف می شود در واقع درآمد منهای هزینه است که سود نامیده می شود.

هرگونه درآمد حاصل از امتیازات انحصاری، محدودیت ها و مجوزها را اصطلاحاً رانت می گویند. مصداق بارز این مفهوم از رانت، درآمدهای بادآورده ای است که مجوز انحصاری دولتی در عرصه تولید، توزیع، صادرات و واردات ایجاد کرده است. ۳.

دولت رانتیز هر دولتی که قیمت عمده درآمد خود را از منابع خارجی و به شکل رانت یعنی درآمد بدون تلاش دریافت کند، دولت رانتیز نامیده می شد. ۴. به نظر می رسد کلمه ای که رانت را در اقتصاد ما تشریح و

تفہیم کند ربا است. به عبارتی دیگر، ربا معادل کسب پول بدون کار و فعالیت خاصی است که رانت نیز معادل آن است. بر این اساس رانت یعنی کسب درآمد بدون تلاش.

۳-۵-۱. مفهوم حقوقی رانت

بهره برداری گروهی خاص از منابع و اموال عمومی تحت عناوین مختلف دولتی و یا عناوین وابسته به مقامات دولتی، نوعی رانت تلقی می‌شود.^۱

رانت خواری عمل است که به ظاهر از طریق قانونی انجام گرفته و عمل کننده به آن، عمل خود را سالم و مشروع می‌داند، درحالی که به ثروت‌های کلان و بدون زحمت دست می‌یابد.

گفتنی است، تحصیل یک جانبه و عمدی هر نوع مزایای (مالی یا غیرمالی) از سوی کارگزاران حکومتی با سوء استفاده از موقعیت شغلی خویش بر خلاف قانون یا حقوق دیگران از طریق افشای اطلاعات یا استفاده شخصی از آن، استخدام اشخاص، واگذاری امتیازات و امثالهم، رانت نامیده می‌شود.

۴-۵-۱. انواع رانت

به طور کلی به لحاظ نحوه کسب رانت چهارنوع رانت را می‌توان نام برد، که عبارتند از: رانت اقتصادی، رانت سیاسی، رانت اطلاعاتی، رانت آموزشی.

۱-۴-۵-۱. رانت اقتصادی

رانت اقتصادی حالتی است که در آن فعالیت‌های اقتصادی پر منفعت به صورت مجوز صادرات یا واردات کالا یا خدمات و نیز به صورت صدور موافقت نامه‌های اصولی به انحصار فرد، گروه یا حزب خاصی در می‌آید. هم چنین استفاده از وام‌های کلان بانکی ارزی به صورت یارانه‌ای یا وام‌های کلان ربالی با نرخ سودهای بسیار پایین، نوعی رانت اقتصادی محسوب می‌شوند.

۲-۴-۵-۱. رانت سیاسی

رانت سیاسی حالتی است که در آن تقسیم موقعیت‌های سیاسی و شغلی نه براساس دانش و تجربه، کاردانی و صلاحیت و به طور کلی شایسته سالاری بلکه براساس وابستگی به یک مقام مسئول، حزب صورت می‌گیرد. هم چنین دستکاری و تغییر قوانین، بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌ها جهت بهره‌برداری شخصی نوعی رانت سیاسی است که در نهایت باعث گسترش فساد و غارت بیت‌المال می‌شود.

۳-۴-۵-۱. رانت اطلاعاتی

رانت اطلاعاتی، یعنی دسترسی به اطلاعات دارای ارزش اقتصادی یا سیاسی در زمان خاص و سوء استفاده از آن برای مقاصد شخصی. صاحبان اطلاعاتی به طور کلی در هر نهاد تأثیرگذار بر امور اقتصادی-اجتماعی از موقعیت ویژه‌ای برخوردار می‌گردند که سایرین از آن محرومند و پیش از آن که این اطلاعات در دسترس عموم قرار گیرد از فرصت‌های اقتصادی سودهای کلان و از حوزه‌هایی که در آینده زیان‌آور خواهد بود، خارج می‌گردند. در واقع وجود این رانت سبب از بین رفتن اصل برابری فرصت‌ها شده و این امر بر بی‌عدالتی‌های اجتماعی و اقتصادی می‌افزاید.

۴-۴-۵-۱. رانت آموزشی

هجوم گسترده برای کسب مدارک دانشگاهی و بدون شرکت در کنکورهای سراسری و به دنبال آن توسعه برخی دوره‌های دانشگاهی با کیفیت نازل یکی از نشانه‌های رانت آموزشی است که موجب دلسردی جویندگان واقعی علم و هنر و حذف استعداد‌های برتر می‌شود.^۱

۶-۱. مبانی جرم‌انگاری رانت

جرم‌انگاری ک عمل نامشروع عامل مهمی برای مقابله با آن به شمار می‌رود و جرم‌انگاری رانت نیز از این قاعده مستثنی نیست. از این رو به مبانی جرم‌انگاری آن می‌پردازیم.

۱-۶-۱. مبانی شرعی

در شرع مقدس اصول کلی در خصوص جرم‌انگاری وجود دارد. از برخی از این اصول در خصوص جرم‌انگاری رانت می‌توان استفاده کرد.

۱-۱-۶. قاعده لاضرر

اصل ضرر توسط علمایی چون جان استوارت میل، هارت و پارکر مورد حمایت قرار گرفته است. مفهوم قاعده لاضرر مبین منع مردم از ورود ضرر و خسارات به یک دیگر است. ۱. رانت در حداقل تأثیر خود موجب از میان برداشتن شرایط مساوی و عادلانه همه افراد در عرصه های اجتماعی می شود. به عبارت دیگر، با انحصاری که ایجاد می کند بخشی از افراد جامعه را از امکان حضور در اجتماع و فعالیت باز می دارد. از این لحاظ رانت مانع بهره مندی همه افراد از آن موقعیت ها می شود و در نتیجه افراد محروم، از منافع احتمالی محروم شده اند.

باتوجه به آیات قرآنی و احادیث و روایات و سیره پیامبر(ص) و امیرالمومنین(ع) و فتاوی بزرگان فقها، می توان به جواز تعزیر بدانچه حاکم تشخیص دهد در خصوص اعمالی که موجب آزار مردم، اخلال در نظام، فساد امور، اخلاق در امنیت عمومی و اعتماد مردم به یک دیگر و به طور کلی اعمالی که رسیدگی به آن ها در صلاحیت حاکم است و در مواردی که در صورت رخ دادن خلاف شرع، از ولی امر انتظار می رود، برخوردار کند، قطع و یقین یافت و در مواردی که جواز تعزیر مسلم و مقطوع به نیت و مشکوک می باشد، اصل متقاضی عدم جواز است. ۲.

۱-۲-۶. مبارزه با بی عدالتی

عدالت در لغت به معنی مساوات ۳، ضد جور ۴ و عدم افراط و تفریط می باشد ۵ و در اصطلاح عبارتست از: رعایت استحقاق و شایستگی ها. از دیدگاه علامه طباطبایی عدالت یعنی « دادن هر صاحب حق و رساندن حقوق شان به آن و گذاشتن هر چیز در جای خودش می باشد». ۶.

اسلام دینی است که بنیان آن بر اساس تعادل شکل گرفته، به همین جهت انسان ها را از افراط و تفریط در همه شئون زندگی بر حذر می دارد، تا آن چه مربوط به امور فردی انسان می باشد، در آن تعادل برقرار گردد و همین طور در حوزه جامعه که اساس نظام اجتماعی را در رعایت حقوق و عدالت می داند، زیرا نظامی که مبتنی بر عدالت باشد پایدار خواهد ماند.

در قرآن کریم، بیش از ۱۰ بار ۱ در باب عدالت و رزی سفارش شده است؛ اما این به عدالت رفتار کردن از نظر قرآن جنبه های متعددی دارد: عدالت میان خود و مردم ۲، عدالت میان خود و خدا. ۳.

عدالت شامل دو بعد بسیار مهم است، اول عدالت سیاسی و دوم عدالت اقتصادی. در ادبیات ما وقتی صحبت از عدالت اجتماعی می شود، عموماً سراغ مقابله با فقر یا سراغ عدالت اقتصادی می روند، در حالی که عدالت سیاسی مقدم بر عدالت اقتصادی است. اگر عدالت سیاسی نباشد، عدالت اقتصادی بوجود نمی آید و اگر ایجاد شود خود به خود از بین خواهد رفت.

۱-۳-۶. عدالت در قانون اساسی

قانون اساسی در زمینه عدالت اصول مختلفی دارد و زمینه سازی آن را از وظایف دولت اسلامی دانسته است.

این قانون در بندهای چهارم، ششم، نهم و دوازدهم اصل دوم، جمهوری اسلامی ایران را نظامی معرفی می کند بر پایه ایمان به عدل خدا در خلقت و تشریح و ... .

اصل سوم دولت را موظف نموده به پی ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه. بر طبق ضوابط اسلامی. در اصل ۴۳ به تأمین نیازهای اساسی برای همه پرداخته و در اصل ۴۸ عدم تبعیض را مورد تأکید قرار داده و در اصل ۱۰۱ یکی از اهداف تشکیل شورای عالی استان ها را جلوگیری از تبعیض می داند هم چنین در اصل ۱۰۴ تأمین قسط اسلامی را مورد تأکید قرار داده است. در اصل ۱۵۴ حکومت حق و عدل را بر شمرده و در اصل ۱۵۷ و ۱۶۲ عبارت مجتهد عادل بودن را قید نموده است. در واقع رانت شکنی، اصلی ترین گامی است که می توانیم به سمت عدالت برداریم.

۱-۴-۶. مبانی عرفی

به اعتقاد برخی از حقوقدانان خشونت و نیرنگ دو رکن ثابت در مرکز همه نظام های کیفری می باشند. خشونت یعنی سوء استفاده از زور یا معادل اعمال غیرمجاز و نامشروع زور است. و نه تنها خشونت جسمانی

یا حتی معنوی بلکه خشونت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز وجود دارد. بدین سان سوء استفاده از مقام خشونت اجتماعی یا فرهنگی می‌باشد. در رانت نیز شخص از مقام و موقعیت شغل خویش به صورت یک طرفه استفاده می‌کند.

در واقع تحصیل مزایا از طریق رانت علاوه بر این که موجب سوء استفاده از اعتماد عمومی و سلب اعتماد مردم به دولت و کارگزاران دولتی می‌شود، بیانگر خودبینی و خودخواهی مرتکب در نفع مالی خویش و بی‌توجهی به ورود ضرر به دولت و ملت می‌باشد. فلذا ایجاد زمینه سلب اعتماد مردم از دولت و خودخواهی مالی، آن هم از سوی کارگزاران دولتی که نماینده و امین ملت محسوب می‌گردند، از نظر اخلاقی مذموم و ناپسند است.

۱-۶-۳. مبنای عقلی

تحصیل مزایا از طریق رانت نه تنها از طرق مشروع و نهادینه جامعه به منظور کسب درآمد و ایجاد مالکیت نمی‌باشد، بلکه مرتکب، با سوء نیت و فارغ از ارائه خدمات، امکانات و یا سرمایه صرفاً با سوء استفاده از موقعیت و جایگاه شغلی خود و با نقض هنجارهای اجتماعی و قواعد و مقررات حاکمه و فقط با در نظر گرفتن نفع شخصی و مصلحت مالی خود اقدام به تحصیل مزایا می‌نماید؛ لذا این شیوه تحصیل مزایا، نوعی داراشدن بلاجهت توأم با سوء نیت بوده و نقض هنجارهای اجتماعی در بعد تحصیل مالکیت است.

گفتار دوم/ مستندات رانت و تحلیل ارکان آن

در منابع اسلامی، به موازات تأکید بر اصل تحقق عدالت اجتماعی و نقش آن در حیات سالم و رسیدن انسان به کمال، بر بهره‌گیری صحیح از اموال به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به هدف، تأکید شده است و حرکت‌های ناسالم اقتصادی و اجحاف‌ها و برخوردهای ظالمانه و دغل‌کارانه، مردود شمرده شده‌اند.

اصل «اکل مال به باطل» برگرفته از آیات قرآن، در ابواب و بخش‌های مختلف فقه، به ویژه در بخش مکاسب و معاملات، مورد استناد و استدلال واقع می‌شود.^۱

با مروری بر آیات و روایات، در می‌یابیم که (باطل) بر اموری هم چون: ربا خواری^۲، رشوه‌گیری^۳، سوگند به دورغ^۴، ظلم و ستم^۵، قماربازی^۶، خوردن مال یتیم^۷، لهو و لعب^۸، غصب و تصرفات عدوانی^۹، هر شی‌پلید^{۱۰}، مبادلات و معاملات غیرمشروع و فاسد^۱، درآمدهای نامشروع^۲، صرف اموال در مسیرهای حرام و ناپسند^۳ و بالاخره بر هر غیر حقی و هر نوع استفاده غیر عقلانی از اموال و دارایی‌ها اطلاق شده است. بر این اساس، منظور از باطل، هر چیزی است که ناحق و بی‌هدف و غیر عقلانی باشد.

از نظر اسلام، هرگونه تصرف در اموال و دارایی‌ها باید بر اساس حق و عدالت و بر مبنای صحیح صورت می‌گیرد و هر چه غیر از این باشد، حرام و باطل است. علامه طباطبایی می‌فرماید: آیه عام است و همه تصرفات ناروا را در بر می‌گیرد.^۴ ذکر قمار و امثال آن در پاره‌ای از روایات، از قبیل بیان مصداق است. فخر رازی نیز، به گستردگی و عمومیت (باطل) تصریح کرده است و همه اقسام و انواع تصرفات ممنوع و حرام و احتمالاتی که در معنای باطل داده‌اند را داخل در معنای آن می‌داند.^۵

براین اساس، تحصیل درآمد از راه‌های غیرمشروع و با استفاده از ابزار و وسائل غیرمجاز، حرام است و لفظ باطل، به عمومیت و اطلاقش به همه را شامل می‌شود؛ حتی مطابق آن چه برخی گفته‌اند؛ گستردگی معنای باطل اقتضا می‌کند که نه تنها تحصیل درآمد از راه‌های ناصواب، که صرف و خرج آن هم در مسیرهای حرام و ناپسند نیز باطل است.^۶ از این رو در جامعه اسلامی هم دخل و هم خرج، هم تولید و هم توزیع، باید با معیارهای صحیح و مشروع، انجام پذیرد و اموال مردم از تعرض دیگران مصون بماند.

برخی از فقها از جمله آیات الله خویی^۷ و مقداد بن عبدالله سیوری^۸، منظور از باطل را در آیه شریفه، باطل شرعی، دانسته‌اند. از نظر آنان، هر چه در نظر شرع و به موجب آیات و روایات، به بطلان آن تصریح شده باشد، این قاعده آن را در بر می‌گیرد و غیر آن را این آیه شامل نمی‌شود.^۹ برخی از فقها، بر این نظر، خدشه وارد کرده‌اند و معتقدند؛ باطل در آیات شریفه، هر دو قسم را در بر می‌گیرد. نظر عرف در تشخیص این گونه امور اعتبار دارد. فهم باطل نیز، مانند الفاظ دیگر، به عرف مربوط می‌شود. همان گونه که شیخ انصاری در بسیاری از موارد، تشخیص مصداق باطل را بر عرف، مربوط می‌داند.^{۱۰} در کتاب بیع، بر لزوم آن

به آیه ۱۸۸ سوره شریفه بقره ۲ استناد نموده‌اند. فقیهان دیگری ۳، از جمله امام خمینی نیز ملاک در شناخت باطل را فهم عرف دانسته‌اند. ۴. اساس این استدلال بر این استوار است که مراد از باطل، باطل عرفی باشد، چنان که هم عنوان‌هایی که در موضوع احکام اخذ شده‌اند، به تشخیص عرف بستگی دارند. امام خمینی، علاوه بر این که بر فهم عرف از باطل تأکید می‌کند، اساساً فهم همه الفاظ و عنوان‌هایی که در موضوعات احکام اخذ شده‌اند، محول به عرف می‌داند.

استدلال فقهای اخیر این است که؛ اولاً مفاهیم الفاظ، به عرف محول است و در همه بخش‌ها و ابواب فقه، فقیهان فهم الفاظ و تشخیص آن را به عرف وا می‌گذارند. اگر بنا باشد فهم و تشخیص آن، فقط از ناحیه شرع میسر باشد و فهم عرف ذخیل نباشد، در هنگام شک، نه تنها به قاعده (اکل مال به باطل) که به هیچ یک از اطلاعات و عموماًت وارد در کتاب و سنت، نمی‌توان استناد کرد؛ زیرا تمسک به عام، در شبهه مصداقیه می‌شود و جایز نیست. امام خمینی معتقدند اگر منظور از باطل، باطل شرعی باشد و فهم عرف کنار گذاشته شود، در هنگام شک در بطلان امری، نمی‌توان به آیه استدلال کرد؛ زیرا تمسک به آن، سر از تمسک به عام در شبهه مصداقیه در می‌آورد که باطل است. ۵.

ثانیاً، اگر مراد از باطل، باطل شرعی باشد، دامنه آن محدود و منحصر می‌شود به چند مورد مشخص که در شرع بیان شده است. در نتیجه، بسیاری از موارد باطل را در بر نمی‌گیرد. حال آن که، همان‌طور که بیان شد، باطل به موارد خاص محدود نمی‌گردد و با معنای عام و گسترده‌ای که دارد، همه را شامل می‌شود. ۶.

ثالثاً، باطل در آیه شریفه به کلیت و روشنی آن رها شده است، قرآن در این جا، به تعیین موارد و مصادیق نمی‌پردازد. در جای دیگر، اگر مواردی را تشریح می‌کند، به خاطر این است که بطلان آن‌ها در نزد عرف روشن نبوده، یا مردم آن‌ها را باطل نمی‌پندارند. این خود بیانگر آن است که منظور از باطل، باطل عرفی می‌باشد و فهم و تشخیص آن، به عرف مربوط می‌شود. بر همین اساس، فقها همواره به اطلاق آیه استناد کرده‌اند. ۷. اگر چیزی در شرع، مسلم باشد، دیگر جای بحث نیست، چه عرف آن را باطل بداند و چه نداند. فهم عرف، در صورتی که کارساز است که شرع، نسبت به آن ساکت باشد. ۱. بین فهم عرف و فهم شرع از باطل، عموم و خصوص من وجه است. اموری را هر دو باطل می‌دانند مثل قمار، رشوه، غصب و... مواردی را شرع باطل می‌داند، ولی عرف باطل نمی‌داند، مثل ربا و... مواردی را عرف باطل می‌داند، ولی شرع نمی‌داند.

در منابع اسلامی، در بسیاری از موارد، تعبیر «اکل سحت»، مترادف با «اکل مال به باطل» به کار رفته است. بر اموری چون رشوه، قمار، غصب و نیز درآمدهایی که از طریق جادوگری، لهو لعب، و خرید و فروش اعیان نجسه، مانند: مردار، شراب و... به دست می‌آید، (اکل سحت) اطلاق شده است. گرچه واژه (سحت)، در اصل به معنای قطع کردن، بریدن و استیصال است ۲ و با مفهوم (باطل) تفاوت دارد. ولی از آن جا که به کسب‌های حرام و اموالی که از راه‌های خلاف شرع و به شیوه‌های غیرعادلانه به دست آید (سحت) گفته شده، معنایی شبیه باطل دارد. در معنای سحت گفته‌اند: هر کسی که حلال نباشد، سحت است. ۳. سحت نیز، هم چون باطل، عمومیت دارد و هر نوع حرام خواری و در آمد نامشروع را شامل می‌شود. از این رو، می‌توان گفت سحت و باطل گرچه در ریشه لغوی تفاوت‌هایی دارند، ولی در بسیاری از جهات مشترک می‌باشند و موارد سحت، مشمول اصل (اکل مال به باطل) می‌شوند.

گفتنی است، نمی‌توان مصداق باطل را منحصر به مواردی نمود که فقها مصداق باطل دانسته‌اند. زیرا با دگرگونی شرایط، زمان و مکان و... امکان دارد شکل‌های دیگری از باطل، رخ نماید و مصادیق روشن دیگری پیدا بشود. در جهان امروز، تحولات عمیق و گسترده و تسخیر طبیعت و شناخت منافع بی‌شمار عناصر اربعه و دیگر پدیده‌ها، چنان دامنه بهره‌وری، آن هم بهره‌وری‌های حیاتی، گسترش یافته، که کمتر چیزی می‌توان یافت که منافع عقلایی و حلال، نداشته باشد. از این رو، در شناخت باطل و مصادیق آن، باید اصل زمان و مکان را در نظر داشت. با دقت در مسأله و نیز تتبع در مواردی که فقیهان بر حرمت و بطلان آن به آیات قرآن تمسک کرده‌اند در می‌یابیم که بطلان و حرمت درآمدی، به یکی از امور ذیل محقق می‌شود:

نداشتن منفعت حلال و مالیت، تضييع حقوق ديگران، زبان آوری، فريبکاری و تحميق، فساد و فحشاء، اجرت بر واجبات، لغو و لهو، مالی که از طريق تضعيف نظام اسلامی به دست آید.

رانت خواری از جمله محصولات زندگی اجتماعی مدرن است که مبتنی بر تفکیک وظایف، تخصصی شدن کارها و ... شیوع رانت علاوه بر این که موجب تضييع حقوق ديگران و گسترش نابرابری های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و... می شود، موجب یأس و دلسردی مردم از نظامی می شود که براساس مبانی اسلامی استوار گردیده است. و در نهایت تضعيف نظام اسلامی را به دنبال دارد. چرا که نظام ما مدعی است تنها نظامی است که بیشترین انطباق را با احکام و مبانی اسلام دارد. تضعيف این نظام به تضعيف نظام اسلامی منجر می شود، از این رو رانت حرام بوده و باطل.

۱-۲. ارکان رانت

در مقررات کنونی توصيف کيفری نشده است. در تحليل رانت بر عکس رویه متداول ابتدا به عناصر مادی و معنوی آن پرداخته، سپس به موقعیت قانونی آن خواهیم پرداخت.

۱-۲-۱. رکن مادی

تخلفاتی که کارمندان دولتی به معنای اعم کلمه می توانند انجام بدهند؛ مختلف بوده و از لحاظ رکن مادی تفاوت های اساسی با هم دارند. از این رو به ندرت پیش می آید که یک رفتار مشمول عناوین متعدد مجرمانه قرار گیرد. چنان که گذشت رانت به تحصیل عمدی و یک جانبه هر نوع مزایای (مالی یا غیرمالی) از سوی کارمندان با سوء استفاده از موقعیت شغل و اختیارات خویش برخلاف قانون یا حقوق ديگران از طريق افشای اطلاعات یا استفاده شخصی از آن، استخدام انتظامی، واگذاری امتیازات و امثالهم، تعريف کردیم.

رانت از جمله پدیده هایی است که وصف و خصوصیت مرتکب در آن به عنوان یک کیفیت مشدده می تواند مطرح باشد. در متن قانون موارد قانونی با اندک اختلاف، گروه هایی که به عنوان کارمندان دولتی مشمول مقررات جزایی قرار می گیرند یا مستخدم دولت و یا در حکم مستخدم دولت هستند. بر این اساس مرتکب رانت منحصر کارمندان دولت نیستند.

باتوجه به تصريح مواد ۵ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء و اختلاس و کلاهبرداری و ۵۹۸ قانون مجازات اسلامی، کسانی که در هریک از سازمان ها و ادارات مذکور در مواد، به کار و فعالیت اشتغال دارند مستخدم دولت محسوب می شوند، اعم از این که رابطه استخدامی و کاری آن ها به صورت رسمی یا قراردادی باشد یا پیمانی، روز مزد و غیره. البته در این خصوص نوع سمت و عنوان و انتخابی بودن مستخدم تأثیری ندارد. در نتیجه اگر این افراد با سوء استفاده از موقعیت شغلی خویش مزایایی را کسب نمایند نباید در تحقق رانت از سوی ایشان تردیدی را روا داشت. گفتنی است تحقق رانت در بخش خصوصی غیر ممکن نیست و هم چنان که کارمندان بخش دولتی می توانند مرتکب آن شوند کارمندان بخش خصوصی نیز می توانند مرتکب آن شوند. لذا این نوشتار بیشتر در مورد بخش دولتی متمرکز شده است، در صورت صدق هرکدام از عناوین یاد شده بر مرتکب؛ به عنوان یک کیفیت مشدده در خصوص وی لحاظ خواهد شد.

۱-۱-۲. رفتار مجرمانه

رفتار مجرمانه در رانت «تحصیل مزایای مالی یا غیرمالی» است؛ از این رو، موضوع رانت فقط از طريق رفتار مثبت(فعل) محقق می شود. تحصیل به معنی به دست آوردن، صاحب شدن و کسب کردن است. تحصیل در این مقوله مفهوم عامی دارد که هم شامل به دست آوردن موقتی و هم به دست آوردن دائمی مزایا می شود. قانون گذار در مواردی تحصیل مال از سوی کارمندان در ارتباط با شغل خود را تحت عناوین خاصی جرم انگاری شده است.

مهمترین وجه افتراق رانت با جرایم اختلاس، خیانت در امانت و استفاده یا مصرف غیرقانونی در مورد موضوع جرم است. موضوع جرم در رانت نه تنها شامل مزایای مالی (اموال منقول و غیرمنقول) می شود بلکه علاوه بر آن شامل مزایای غیرمالی نیز می شود. باتوجه به این توضیحات ممکن است گفته شود که عناوین مجرمانه فوق مشمول عنوان رانت هم می شوند. از این رو، رانت با این عناوین تداخل دارد. در پاسخ

باید گفت در اختلاس، خیانت در امانت و استفاده قانونی مال موضوع جرم می‌بایست به شخص سپرده شده باشند؛ در حالی که در رانت چنین مالی به طور مستقیم به شخص سپرده نشده است؛ بلکه آن چه به شخص سپرده شده است و به عنوان امانت نزد کارمندان تلقی می‌شود؛ موقعیت شغلی و جایگاه اداری اوست. از این زاویه اموال و مزایا نسبت به موقعیت شغلی و جایگاه اداری جنبه فرعی و تبعی دارد. از این رو تجاوز مأمور نسبت به وظایف اداری خود فی نفسه نوعی خیانت در امانت است و اگر نتیجه چنین خیانتی کسب مزایا برای شخص باشد در این صورت رانت محسوب می‌شود. نسبت رانت به جرایم یاد شده خاص مقدم و عام مؤخر است و بنابه نظر مشهور حقوقدانان در چنین مواردی به جای نسخ باید کوشید در حد امکان هر دو قاعده را با هم جمع نمود. در این مورد نیز می‌توان قواعد رانت را با اختلاس، استفاده غیرقانونی و خیانت در امانت جمع نمود. به این معنی که هرگاه مال موضوع جرم به شخص سپرده شده باشد و فرد در آن خیانت کند موضوع حسب مورد مشمول اختلاس، استفاده غیرقانونی و خیانت در امانت خواهد بود و در موردی که مال به طور مستقیم به شخص سپرده نشده است و با تجاوز فرد از وظایفش مصداق عینی آن مال مشخص می‌شود موضوع را مشمول رانت بدانیم. در مورد مزایای غیرمال نیز باید گفت عناوین مجرمانه فعلی چنین مزایایی را مشمول خود قرار نمی‌دهند. از این روع تداخل رانت با سایر عناوین مجرمانه منتفی است.

۲-۱-۲. نتیجه مجرمانه

در رانت شخص یا اشخاص حقیقی مستقیماً از وقوع جرمی که متحمل ضرر و زیان نشده‌اند، گفتنی است، رانت از جمله جرایم بدون بزه دیده نمی‌باشد. از لحاظ نتیجه رانت می‌بایست موجب ضرر دولت شود منتها فقط ضرر مادی شرط نیست؛ بلکه همین اندازه که افراد جامعه به حاکمیت بدبین شده و اعتماد خود را به نظام از دست بدهند می‌توان گفت دولت متضرر شده است. بر این اساس نتیجه در رانت ضرر مادی و معنوی به دولت را شامل می‌شود.

۲-۱-۳. شرایط و اوضاع و احوال خاص رانت

هر نوع تحصیل مزایایی از سوی کارمندان راه، نمی‌توان رانت تلقی کرد. تحصیل آن دسته از مزایایی را می‌توان رانت دانست؛ که نتیجه سوء استفاده از موقعیت شغلی باشد.

۲-۱-۲. عنصر معنوی

رانت از جمله جرایم عمدی است که لازم است مرتکب دارای سوء نیت عام به معنی عمد در انجام دادن فعلی است که در نتیجه آن مزایایی را برخلاف حقوق دیگران برای وی در بر دارد. از لحاظ سوء نیت خاص مرتکب، ضرورتی به وجود آن نیست و مرتکب عمل را با هر قصد که انجام داده باشد مسئول است و حتی اگر قصد ایراد ضرر نداشته، بلکه به قصد نفع رساندن به دولت با مزایایی را در نتیجه سوء استفاده از موقعیت شغلی خود کسب کند، عمل او رانت خواهد بود.

۲-۲. موقعیت قانونی رانت

در حقوق کیفری کشورمان متن موضوعه قانونی که صراحتاً رانت را با تعریفی که از آن ارائه کردیم مورد توجه قرار دهد، وجود ندارد و مقنن در قبال آن سکوت کرده است. ماده ۸ قانون رسیدگی به تخلفات اداری مصادیق تخلفات را بر شمرده است. در این ماده اصلی ترین رکن رانت که سوء استفاده از موقعیت شغلی است به عنوان یک تخلف اداری مورد توجه قرار گرفته شده است. از این رو لازم است در ابتدا مفاهیم جرم و تخلفات اداری تعریف شوند تا مشخص شود موضوع رانت می‌بایست در حوزه تخلفات اداری باقی بماند یا اینکه جرم تلقی شود و اگر جرم است در زمره تعزیرات شرعی است یا مجازات بازدارنده؟

۲-۳. ماهیت مجازات رانت

آیا مجازات رانت از باب تعزیر حکومتی (بازدارنده) است یا از جهت تعزیر شرعی امکان پذیر است. هم چنان که گزارش‌های تاریخی دلالت می‌کند پدیده رانت در زمان پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) وجود داشته و همین گزارش‌ها سخت‌گیری‌ها و مجازات ایشان را نسبت به کارگزارانی که به هر نحوی از منصب خود سوء استفاده می‌کرده‌اند را تأیید می‌کند. از سوی دیگر رانت با مفسده‌ای که به همراه دارد موجب ترجیح بلا مرجع برخی افراد بر دیگران می‌شود؛ بنابراین حقوق افراد جامعه تضییع می‌گردد. چنان که

گذشت مبنای مجازات تعزیری صرفاً از جهت ارتکاب معصیت نیست بلکه شامل رفتارهای مفسده آمیز نیز می‌شود؛ از این رو به نظر می‌رسد چنانچه قانون گذار درصدد واکنش کیفری به رانت برآید می‌بایست آن را در قلمرو تعزیرات محسوب نماید.

گفتار سوم: راهکارهای پیشگیرانه رانت از دیدگاه جرم‌شناسی
۱-۳. خود کنترلی

اولین راه برای کاهش رانت خواهی و رانت جویی توجه به اخلاق و ایدئولوژی است خود کنترلی و نظارت درونی - شرط لازم برای مقابله و کنترل این نوع رانت جویی است. چنانچه تنها انگیزه حاکم بر انسان‌ها نفع شخصی باشد؛ افراد از جهل طرف مقابل و یا اطلاعات و قدرت خویش سوء استفاده می‌کنند. اما در صورت وجود نیروهایی که باعث شود آنان از سود خود بگذرند، رانت پدیدار نخواهد شد. در واقع اخلاقیات شرط ضروری برای عدم سوء استفاده است. از این رو یاد خدای، ترس از روز جزا بهترین عامل بازدارنده انسان در مقابل هر نوع کج روی است. بر این اساس اتخاذ سیاست‌های فرهنگی تأثیرگذار در این رابطه ضروری است.

۲-۳. کاهش موقعیت‌های جرم‌زا

یکی از سازوکارهای پیشگیرانه اقدام از طریق کاهش موقعیت‌های جرم‌زا و شرایط ارتکاب جرم می‌باشد. راه حل ممکن در این خصوص نظارت بیرونی و همگانی است که از آن به امر به معروف و نهی از منکر تعبیر می‌شود.

از طرفی آگاهی دادن به عموم مردم و شناساندن امکان ارتکاب آن در موقعیت‌های مختلف نیز می‌تواند از طرق بالا رفتن سطح اطلاعات عمومی نوعی مبارزه غیرمستقیم و موثر با رانت محسوب گردد. از این رو تعیین خطوط قرمز در رابطه با اطلاعات و امکان دسترسی برابر همه افراد به اطلاعات مجاز در این خصوص گره‌گشااست که در زمینه پیشگیری از رانت حاصل از عدم تقارن اطلاعات، تزریق اطلاعات به جامعه پیشنهاد می‌شود.

۳-۳. دشواری دسترسی کارمندان به موقعیت‌های رانت‌زا

دشواری دسترسی کارمندان به موقعیت‌هایی که امکان رانت خواهی در آن وجود دارد؛ از طریق حذف زمینه‌هایی که به واسطه آنها تخصیص کالاها و امکانات از طریق تصمیمات اداری و فردی انجام می‌شود. در واقع تخصیص منابع جامعه از خارج از حدود و اختیارات اشخاص قرار گیرد و به مکانیزم‌ها واگذار گردد. یکی از روش‌های موثر در پیشگیری از رانت از بین بردن زمینه‌هایی است که فرایند رانت خواری را تسهیل می‌کند. از این رو لازم است سیستم اداری با بهره‌گیری از علوم رایانه‌ای بخشی از وظایف خود را از طریق اینترنت انجام دهد. به عنوان مثال دولت الکترونیک را می‌توان از مصادیق بارز پیشگیری از رانت دانست چرا که لازمه چنین دولتی شفافیت کامل است. در چنین سیستمی دیگر نیاز به حضور فیزیکی دو طرف (شهروندان و حکومت) در یک محل واحد وجود ندارد، بلکه هر یک از طرفین با استفاده از امکاناتی که شبکه اینترنت در اختیارشان می‌گذارد به دور از محدودیت‌های مکانی و زمانی به خدمات و اطلاعات دولتی که مورد نیازشان است دسترسی پیدا کنند. در نتیجه این فرایند، رانت خواری، مفساد اداری و هزینه‌های دولت کمتر، دقت و شفافیت امور بیشتر خواهد شد.

۴-۳. افزایش هزینه‌های ارتکاب جرم برای مجرمین

این بحث از نظر جرم‌شناسی تأثیر غیرقابل انکاری در پیشگیری از وقوع جرم دارد. بدین توضیح که با عنایت به این که مجرم انسانی متفکر و محاسبه‌گر است و بنا بر اصل حسابگری جزایی بنتام، قبل از ارتکاب جرم تمامی زمینه‌های مثبت و منفی و منافع و خطرات ارتکاب جرم را می‌سنجد. در رانت غالباً انگیزه‌های مالی محرک و مشوق اصلی مرتکب می‌باشد، از این رو می‌توان از طریق وضع مجازات‌های سنگین مالی و غیرمالی نظیر، مصادره و ضبط اموال، جزای نقدی بیش از عواید احتمالی ارتکاب جرم و حبس‌های طولانی مدت که توان فعالیت مجرمانه را از شخص می‌گیرد، به برخورد با این گونه جرایم برخاست تا افرادی که تمایلات بالقوه سوء استفاده از موقعیت خود را دارند با سنجیدن خطرات و منافع جرم و رسیدن

به این نتیجه که خطرات ارتکاب جرم چه از نظر امکان بالای دستگیری و یا مجازات های سنگین، بیش از احتمال ارتکاب موفقیت آمیز و دست یابی به عواید حاصل از جرم است، از ارتکاب آن منصرف گردد.

نتیجه گیری و پیشنهاد

رانت یکی از مصادیق فساد است که در کمترین آسیب خود موجب حذف شایستگان، گسترش بی عدالتی، سرخوردگی عده ای و کسب جاه و جلال به ناحق برای عده ای دیگر می شود. مقابله با رانت و فساد با چالش های سنگین حقوقی و غیر حقوقی مختلفی مواجه است و اقدامات قانونی صرفاً حکم ابزار را در مبارزه علیه رانت دارد.

به منظور مقابله با پدیده رانت معدود قوانینی در کشور وجود دارد که غالباً رویکردی بازدارنده دارد، ضمن اینکه دارای برخی نواقص از حیث قلمرو شمول افراد می باشند. در مقررات کنونی نهایت مواجهه قانونی که رانت امکان پذیر است این است که به استناد بندهای ۲۵ و ۳۲ قانون رسیدگی به تخلفات اداری چنین اقدامی را سوء استفاده از موقعیت شغلی بدانیم و در برخورد با آن به مجازات های اداری بسنده کنیم. چنین برخورد ناچیزی با پدیده مخرب رانت فاقد اثر بازدارندگی است. هر چند در موارد خاصی مصادیقی از رانت از جمله پورسانت و رانت اطلاعاتی در بازار بورس جرم انگاری شده اند. مقنن در خصوص کارمندان دولتی در یک مورد دریافت مزایا به صرف نقشی که در معاملات دارند چشم پوشی از نتیجه ای که این نقش برای دولت در بر دارد را جرم انگاری نموده است. توجیه اصلی جرم انگاری در چنین موردی را می توان عدول مأمور از حدود وظایف تعیین شده و نیز تحصیل مال بدون هیچ محمل شرعی (حرام خواری) دانست. به نظر می رسد بهتر است مقنن با وضع قاعده ای عام و فراگیر هر نوع تحصیل مزایایی را با سوء استفاده از موقعیت شغلی و بر خلاف حقوق دیگران می باشد را جرم انگاری کند. گفتمانی است، بهترین شیوه مقابله با جرم رانت خواری، پیشگیری از وقوع آنها از طریق آسیب شناسی دقیق و مبتنی بر مطالعات کارشناسی به منظور از بین بردن زمینه های وقوع فساد است. واضح است که برای تحقق این هدف، همکاری کلیه دستگاه های دولتی ضروری است و قوه قضاییه و پلیس به تنهایی نمی تواند در این راه موفق باشد، چرا که وقوع فساد متأثر از عوامل مختلف و متعددی است که با بسیاری از مراجع دولتی ارتباط پیدا می کند. شیوه هایی همچون تصویب قوانین شفاف و فاقد ابهام و اجمال در زمینه جرایم اقتصادی، خصوصی سازی و کاهش تصدی گری دولت، تقلیل و هدمند سازی یارانه ها، ارتقای شفافیت در سازوکار معاملات دولتی، ارتقای سطح رفاه و معیشت کارکنان دولت، تقویت رسانه های مستقل و بی طرف و مصونیت آنها از تعرض صاحبان قدرت، سیستماتیک کردن اعمال اداری و کاهش نقش افراد در تصمیم گیری و ارائه خدمات و... از جمله روش های نسبتاً موفق است که بایستی کشور ما در جهت بهره مندی از این شیوه ها گام بردارد.

منابع

الف-منابع فارسی

۱. ابریشمی، حمید و محمد هادیان؛ رانت جویی و رشد اقتصادی، مجله تحقیقات اقتصادی، ۶۷، ۱۳۸۳.
۲. ازغندی، علی رضا؛ ناکارآمدی نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب، تهران، نشر قومس، ۱۳۷۶.
۳. آقایی، محمدعلی؛ شرح مختصر اصطلاحات فقهی به ضمیمه چهل و سه قاعده از قواعد فقه و حقوق، لیتوگرافی اهل بیت (ع)، ۱۳۸۰.
۴. پرادل، ژان؛ تاریخ اندیشه های کیفری، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۰.
۵. جمالی نژاد، مهدی؛ شهرداری های رانتیز و کلاف سردرگم. سیاسی اقتصادی. ش ۵۰-۲۶۰.
۶. خضری، رنای؛ محمدمحسن، رانت جویی و هزینه های اجتماعی آن، مجله نامه مفید، ش ۴۵، آذر و دی ۱۳۸۳.

۷. خمینی، روح‌الله، البیع، ج ۱.
۸. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، ۱۳۴۱.
۸. یوسفی‌نژاد، رانت و فساد مالی در اقتصاد ایران، مجله دانشکده علوم انسانی، ش ۶۴، ۱۳۱۵.

ب- منابع عربی

۱. ابن‌منظور، معجم مقاییس اللغة، ج ۳.
۲. الاصفهانی، راغب، مفردات، دمشق، دارالقلم، سال ۱۴۱۶ ه.ق.
۳. انوار الفقاهه، نثارات الکوکب علی‌خيارات امکاسب، ج ۱.
۴. البنانی الشرتونی، سعید خوری؛ اقره الموارد فی فصیح العربیه، مطبعه اسوه، ۱۳۷۴.
۵. الصافی، الشیخ لطف‌الله، التعزیر.
۶. تفسیر المنار، ج ۲، دارال، معروض، سمت.
۷. طباطبائی، محمدحسن، المیزان، بیروت، موسسه اعلی للمطبوعات، ۱۹۹۱.
۸. علامه حلی، تذکره الفقها، ج ۲.
۹. علامه طباطبائی، محمدحسین، المیزان، موسسه الاعلمی، بیروت، ج ۴.
۱۰. فخررازی، التفسیر الکبیر، داراحیاء التراث العربی، بیروت، ج ۱.
۱۱. محسنی، محمدآصف، حدود الشریعه، ج ۱.
۱۲. مصباح الفقاهه، تقریر بحث‌های آیت‌الله خویی، مقرر محمدعلی توحیدی، ج ۲.
۱۳. شیخ انصاری، مکاسب، چ تبریز.
۱۴. مجمع البیان، ج ۱.
۱۵. مقداد بن عبدالله یسوری، کنز‌العرفان، ج ۲.
۱۶. میبذیع تفسیر کشف‌الاسرار، ج ۶.
۱۷. وجدانی صقم، حدود اشریعه، محمدآصف محسنی، ج ۱.
۱۸. یسوری، مقدادبن عبدالله، کنز‌العرفان، تصحیح محمدباقر بهبودی، ج ۲، مرتضویه، تهران.